

Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Emevîler Döneminde Mushaf Yazıcılığı

Kerim Yılmaz

Dr. Öğr. Üyesi

0000-0003-0712-6725

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

ROR 03ejnre35

yilmazkerim@ohu.edu.tr

Niğde/Türkiye

Öz

Kur'an tarihi kitaplarında *Kur'an*'ın yazıya geçirilmesi, toplanması, iki kapak haline alınarak mushaf haline getirilmesi, çoğaltılması, noktalanması, harekelenmesi hakkında detaylı rivayet ve bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak söz konusu kaynaklarda özellikle Emevîler dönemindeki mushaf yazımına dair bilgilere yer verilmediği görülür. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Emevîler dönemindeki mushaf yazıcılığını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda Emevîler döneminde yazı malzemeleri nelerdir? Bu dönemde Arap yazısının gelişimi nasıl olmuştur? Mushaf yazımıyla uğraşanlar kimlerdir? Mushaf kültürü yaygınlaş mıdır? Bu döneme ait mushaf örnekleri var mıdır? gibi sorulara cevap aranacaktır. Çalışmada bu sorulara cevap bulmak için ilk olarak yazının Emevîler dönemindeki durumu, işlevselliği ve malzemeleri üzerinde durulmuştur. İlgili döneme ait devlet destekli ve bireysel mushaf yazımı incelenmiştir. Mushaf yazma işiyle meşgul olanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca mushaf yazımının yaygınlaştığına dair verilere de değinilmiştir. Bu bağlamda ücret karşılığı mushaf yazmanın ve mushaf ticaretinin tartışılması, mushaf tashihinin yapılması, mushafların noktalanması, süslenmesi gibi konuların yanında bu dönemde yazıldığı tespit edilen mushaflardan bir kısmı örnek olarak zikredilmiştir. Emevîler döneminde Haccâc'ın (öl. 95/714) mushaf yazdırması ve bu dönem mushafları üzerine bazı çalışmalar bulunsun da bizim çalışmamız Emevîler dönemindeki mushaf yazımını genel olarak incelemekle bunlardan ayrılmaktadır. Çalışmada klasik dönemde ve günümüzde yazılan kaynakların verilerinden hareketle betimleyici bir yöntem kullanılmıştır. Sonuç olarak Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının Arap yazı üslubunun gelişmesine bağlı olarak geliştiği müşahade edilmiştir. Mushaf yazımında malzeme olarak deriden yapılan parşömenler ve Mısır'da üretilen papirüsler ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde kamıştan yapılan mizber/kalemin yanında papirüslerde midâd (is mürekkebi); deri parşömenlerde ise hibr (metalik mürekkep) gibi mürekkep çeşitleri kullanılmıştır. Emevîler döneminde mushaf yazımının devlet eliyle yapılmasında Haccâc b. Yûsuf'un ismi ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte bu dönemde mushaf yazımında daha çok bu alanda uzmanlaşmış şahısların etkin olduğu tespit edilmiştir. Emevîler döneminde Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc (öl. ?), Matar el-Verrâk (öl. 127/745), Mâlik b. Dînâr (öl. 131/748) ve Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (öl. 117/735) gibi isimlerin mushaf yazma işinde uzmanlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunların yanında Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Ebû'l-Âliye (öl. 90/709), Nasr b. Âsım (öl. 89/708), Âsım el-Cahderî (öl. 128/746) ve İbn Esma' (öl. ?) gibi isimler Haccâc'ın kurduğu mushaf yazma ve tashih etme komisyonunda yer almıştır. Bu isimlerin mushaf yazma keyfiyeti konusunda net bir malumat olmasa da Haccâc'ın yazdırdığı mushafları

İslam beldelerine gönderdiğine dair bilgi bu isimlerin de mushaf yazdığını destekler niteliktedir. Emevîler döneminde mushafın ücret karşılığında yazılıp yazılamayacağını tartışılması ve bu dönemde mushaf ticaretinin tartışma konusu yapılması mushaf yazımında bir sektörün oluştuğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak mushafların tashihiinin yapılması, mushafların noktalanması, mushaf kütüphanesinin kurulması ve mushafların süslenmesi Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının yaygınlaştığını gösteren deliller arasında kabul edilebilir. Ayrıca günümüzde erken döneme ait mushaf örneklerinin hicri birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın ilk yarısına ait olabileceğinin tespit edilmesi Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının geliştiğini gösteren deliller arasında kabul etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, *Kur'an Tarihi*, Emevîler, Mushaf, Haccâc.

Atıf Bilgisi

Yılmaz, Kerim. “Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Emevîler Döneminde Mushaf Yazıcılığı”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 11/2 (Aralık 2025), 466-490. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2025.11.2.08>

Geliş Tarihi	16.08.2025
Kabul Tarihi	21.11.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

From Oral Culture to Written Culture Mushaf Writing in Umayyad Period

Kerim Yılmaz

Assist. Prof.

 0000-0003-0712-6725

Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty
of Theology, Department of Tafsir

ROR : 03ejnre35

yilmazkerim@ohu.edu.tr

Niğde/Türkiye

Abstract

In the books on the history of the *Qur'an*, it is possible to find detailed narrations and information about the writing of the *Qur'an*, collecting it, turning it into a mushaf, duplicate copies reproducing it, punctuating it and pointing it. However, these sources do not include information on the writing of the mushaf, especially during the Umayyad period. In this context, the aim of this study is to determine the mushaf writing in the Umayyad period. To this end, questions such as What were the writing materials used during the Umayyad period? How did Arabic writing develop during this period? Who were the people involved in writing the mushaf? Did mushaf culture become widespread? Are there any examples of mushaf from this period? will be explored. In order to answer these questions, the study first focuses on the status, functionality and materials of writing during the Umayyad period. State-supported and individual mushaf writing during the relevant period has been examined. Information was provided about those engaged in mushaf writing. Data on the spread of mushaf writing was also discussed. In this context, the discussion of writing the mushaf for remuneration and the trade in mushafs, the correction of mushafs, the punctuation and decoration of mushafs are discussed, and some of the mushafs written during this period are cited as examples. Although there are some studies on the writing of the mushaf by Hajjaj (d. 95/714) during the Umayyad period and the mushafs of this period, our study differs from these in that it examines the writing of the mushaf during the Umayyad period in general. The study uses a descriptive method based on data from sources written in the classical period and today. As a result, it has been observed that the writing of the mushaf during the Umayyad period developed in line with the development of the Arabic writing style. Parchment made from leather and papyrus produced in Egypt were the main materials used in the writing of the mushaf. During this period, in addition to reed pens/mizber, ink such as midâd (ink made from soot) was used on papyrus, and hibr (metallic ink) was used on leather parchment. During the Umayyad period, the name of Hajjâj b. Yûsuf came to the fore in the state-sponsored writing of the mushaf. However, it has been determined that during this period, individuals who specialised in this field were more active in the writing of the mushaf. It has been concluded that during the Umayyad period, figures such as Khalid ibn Abi al-Hayyaj (d. ?), Matar al-Warraq (d. 127/745), Malik ibn Dinar (d. 131/748) and Abdurrahman ibn Hurmuz al-A'rec (d. 117/735) specialised in the writing of the mushaf. In addition to these, names such as Hasan al-Basri (d. 110/728), Abu al-Aliya (d. 90/709), Nasr ibn Asim (d. 89/708), Asim al-

Jadhari (d. 128/746), and Ibn Esma (d. ?) were members of the commission established by Hajjaj for writing and correcting the mushaf. Although there is no clear information about these names in relation to the writing of the mushaf, the fact that Hajjaj sent the mushafs he had written to Islamic cities supports the idea that these names also wrote the mushaf. The debate during the Umayyad period over whether the mushaf could be written for a fee and the fact that the mushaf trade was a topic of discussion during this period shows that an industry had developed around the writing of the mushaf. In addition, the correction of mushafs, the punctuation of mushafs, the establishment of a mushaf library, and the decoration of mushafs can be considered evidence of the spread of mushaf writing during the Umayyad period. Furthermore, the discovery of early *Qur'an* manuscripts dating back to the end of the first century and the first half of the second century of the Hijri calendar can be considered evidence of the development of *Qur'anic* calligraphy during the Umayyad period.

Keywords

Tafsir, History of the *Qur'an*, Umayyads, Mushaf, Hajjaj.

Citation

Yılmaz, Kerim. "From Oral Culture to Written Culture Mushaf Writing in Umayyad Period". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 11/2 (December 2025), 466-490. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2025.11.2.08>

Date of Submission	16.08.2025
Date of Acceptance	21.11.2025
Date of Publication	31.12.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Sözlü kültürün hâkim olduğu bir ortamda Hz. Peygambere nazil olmaya başlayan *Kur'an*, ezberle birlikte yazıyla da kayıt altına alınmıştır.¹ Hz. Peygamberin ahirete irtihalinden sonra Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) döneminde Hz. Ömer'in (öl. 23/644) önerisiyle yazılı *Kur'an* sayfaları Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) öncülüğünde cem edilerek mushaf oluşturulmuştur. Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde ise mushaf istinsah edilerek çoğaltılmış ve önde gelen yerleşim yerlerine gönderilmiştir.² Bu konulara dair bilgilere *Kur'an Tarihi* eserlerinde ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Emevîler dönemine³ gelindiğinde mushafın noktalamasından bahsedilmekle yetinildiği; mushaf yazıcılığına yer verilmediği müşahade edilmiştir.⁴ Mushaf tarihindeki bu eksikliği bir nebze gidermek için makalenin amacı, Emevîler dönemindeki mushaf yazıcılığını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda Emevîler döneminde yazı malzemeleri nelerdir? Bu dönemde Arap yazısının gelişimi nasıl olmuştur? Mushaf yazımıyla uğraşanlar kimlerdir? Mushaf kültürü yaygınlaş mıdır? Bu döneme ait mushaf örnekleri var mıdır? gibi sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır. Bu tür sorulara cevap bulmak için çalışmada Emevîler döneminde mushaf yazıcılığına doğrudan ve dolaylı olarak işaret eden delillerin incelenmesi hedeflenmektedir. Bu yönüyle çalışma *Kur'an*'ın, ezberin yanında yazı yoluyla da bizlere kesintisiz intikalini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Emevîler döneminde mushaf yazıcılığı ile ilgili doğrudan bir çalışmaya ulaşılamamış olması bu çalışmayı önemli kılan bir diğer husustur.

¹ *Kur'an*'ın Hz. Peygamber hayatıyken ezberlenmesi ve yazıyla kayıt altına alınması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Dağ – İbrahim Tetik, *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2024), 113-430.

² Mushaf'ın cem ve istinsahı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebubekir Abdullah b. Ebî Dâvûd b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 11-34; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'an*. thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 2013), 129-134.

³ İslam tarihinde Emevîler dönemi: Hulefâ-yı Râşidînden sonraki 41/661 yılı ile Abbâsîlerin kurulmasıyla Emevî hanedanının son bulduğu 132/750 yılı arasını kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İhsan Süreyya Sırma, *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 19-166; Adnan Demircan, *Emevîler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 35-177; İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750)* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 23-245.

⁴ Konunun örnekleri için bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 72-94; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012), 114-144; Hacı Önen, *Kur'an Tarihi* (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018), 79-91; Bazı çalışmalarda Haccâc'ın mushafa yaptığı katkılardan bahsedilmekle birlikte Emevîler dönemi mushaf yazımına değinilmediği müşahade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Mustafa el-A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ömer Türker – Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 140-151; Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip – Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 53-96; Muhammet Abay, *Hz. Osman Sonrası Mushaf Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2023), 79-107.

Çalışmada klasik ve günümüz kaynaklarının verilerden hareketle betimleyici bir yöntem kullanılacaktır. Erken dönem tabakât türü eserlerin daha çok hadis ravilerinin güvenilirliğini tespit etmek için kaleme alınması⁵ Emevîler döneminde mushaf yazarlarla ilgili detaylı bilgiye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Ancak bu zorluğa rağmen söz konusu eserlerde geçen satır arası bilgilerden Emevîler döneminde mushaf yazarlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

Emevîler dönemi mushafları üzerine bazı çalışmalar bulunsa da bu eserlerin daha çok adı geçen döneme nispet edilen mushaflar üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶ Özellikle bu alanda François Déroche'nin⁷ Emevî dönemine ait mushafları çok yönlü bir yaklaşımla değerlendiren öncü bir çalışma yaptığı görülmektedir. Eserde, erken dönem mushafların fiziksel yapısı detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. O, bu mushafları yalnızca estetik nesneler olarak değil, aynı zamanda Kur'an'ın metinleşme sürecinin tanıkları olarak değerlendirmektedir. Déroche bu konuyu aslında epistemolojik yani Kur'an'ın bilgiye dönüşme sürecinin yapı taşları olarak ele alıyor. Ona göre metinleşme, ilahi kelamın kaydedilmesi değil, bilginin kaydedilmesi anlamına gelir.⁸ Makalemizin bu çalışmalarla mushaf örnekleri konusunda ortak noktası olsa da Emevîler dönemi mushaf yazımını tespit etmesiyle bu araştırmalardan ayrılmaktadır. Bir çalışmada ise Emevîler döneminde Haccâc'ın mushaf yazdırması ve mushafları tashih ettirmesi ele alınmaktadır. Bu makalede

⁵ Tabakât terimini Hadis âlimleri geliştirmiş ve diğer ilim dallarında da benimsenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu "Tabakat (Hadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/291-292.

⁶ François Déroche, *Qur'ans of the Umayyads* (Leiden/Boston: Brill, 2014); Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2015), 135-355; Ülkemizde Kur'an tarihi üzerine yapılan bir çalışmada ise kadim mushaflar değerlendirilirken Emevîler döneminde yazılan mushaflara yer verildiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Kasım Şulul, *Kur'ân Tarihi Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadim Mushaflar* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 348-420.

⁷ François Déroche, genel olarak yazma eserler, özel olarak ise erken dönem mushaf yazmaları üzerine araştırma yapan Fransız oryantalisttir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Harman, "Fransız Müsteşrik François Déroche'un Mushaf Yazmaları Çalışmalarına Dair Birkaç Not", *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (Eylül 2020), 265-272.

⁸ François Déroche'nin, özellikle Emevî dönemine ait mushaflar üzerine yaptığı çalışmalarında, Kur'an'ın yazıya geçirilmesini salt bir kayıt işlemi olarak değil, bilginin biçimlenme süreci olarak ele alması birkaç temel noktaya dayanır: 1) Mushafların fiziksel yapısı, sadece estetik değil, aynı zamanda metnin nasıl algılandığını ve aktarıldığını belirleyen bir unsurdur. 2) Kodikolojik ve paleografik analizler, metnin hangi biçimlerde üretildiğini ve bu biçimlerin anlamı nasıl etkilendiğini ortaya koyar. 3) Metinleşme süreci, Déroche'ye göre ilahi kelamın sabitlemesi değil, onun toplumsal ve tarihsel bağlamda bilgiye dönüşmesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Déroche, *Qur'ans of the Umayyads*, 1-142; Ayrıca bk. François Déroche, "Dabtu'l-kitabe havle ba'zı hasâisi mesâhifi'l-fetreti'l-Umeviyye", çev. Mustafa A'sû, *Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* (ts.), 1-33; Harman, "Fransız Müsteşrik François Déroche'un Mushaf Yazmaları Çalışmalarına Dair Birkaç Not", 265-272.

sadece Haccâc'ın yaptırdığı faaliyet detaylı bir şekilde incelenmektedir.⁹ Bizim çalışmamız Emevîler dönemi mushaf yazımının tamamını kapsamıyla bu makaleden ayrılmaktadır. Bunlara ek olarak konuya dolaylı yoldan işaret eden bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlara kaynakçada yer verilecektir. Son olarak mushaf kelimesi bu dönemde bazen başta İncil olmak üzere kutsal kitaplar için kullanılsa da çalışmamızda bu kelimenin *Kur'an*'ın kitap halindeki yazılı metnini ifade eden genel anlamı¹⁰ tercih edilecektir. Mushaf kelimesinin başta İncil olmak üzere kutsal kitaplar için kullanılması konumuzun sınırları dışında kalmaktadır.

1. Emevîler Döneminde Yazı Malzemesi ve Yazının Gelişimi

Nazil olmaya başlamasıyla birlikte *Kur'an*'ın ezberlenmesinin yanında yazıya geçirildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde deri, düz taş, kürek kemiği, tahta, hurma yaprağı gibi malzemelere *Kur'an* ayetlerinin yazıldığı rivayet edilmektedir.¹¹ Hz. Ömer döneminde Mısır'ın fethedilmesiyle yazı malzemesi olarak orada imal edilen papirüslerin yaygınlaştığı belirtilmektedir. Yine bu dönemde dericiliğin gelişmesiyle işlenmiş derilerden yapılan parşömenler “rıkk/edîm” yazı malzemesi olarak kullanılmaktadır.¹² Emevîler döneminde ise mushaf malzemesi olarak daha önce olduğu gibi deriden yapılan parşömenler ve Mısır'da üretilen papirüslerin ön plana çıktığı ifade edilmektedir.¹³ Bunlara ek olarak mushaf yazmak için kalem ve mürekkebe ihtiyaç vardır. Bu dönemde kamıştan yapılan mizber/kalemin yanında papirüslerde midâd (is mürekkebi); deri parşömenlerde ise hibr (metalik mürekkep) gibi mürekkep çeşitlerinin kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁴

Emevîler döneminde sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin hızlanmasıyla birlikte Arap yazısının yaygınlaştığı ve geliştiği anlaşılmaktadır. Müslümanların yaptığı fetihlerle birlikte hükümler altına alınan Şam, Mısır ve İran gibi yerlerde yazılı kültürün gelişmiş olmasının, yazı malzemesinin ve Arapça yazının gelişmesinde etkili olduğu ifade

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Yusuf Abdü'l-Ganiyy Hamdân, “Meşrû'u'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî”, *Mecelletü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtü'l-Kur'aniyye* 4/2 (ts.) 63-114. Bu makale Bayram Demircigil tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Omar Yûsuf Abd el-Ğaniyy Hamdân, “Emeviler Devrinde İkinci Mushaf Projesi”, çev. Bayram Demircigil, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık 2018), 283-312.

¹⁰ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/242.

¹¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 13-15.

¹² Muhammed Zayed Muhammed Yûsuf, *Târîhu kitâbeti'l-Mushafi's-şerîf* (Cidde: Müessesetü Ukâz, 1992), 65; İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 216-239.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 216-239.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 270-283.

edilmektedir.¹⁵ Ayrıca bu dönemde fetihlerle birlikte gelen ekonomik kalkınmanın¹⁶ yazı malzemesine ulaşmayı kolaylaştırdığını ifade etmek mümkündür. Yazı malzemesine ulaşmanın kolaylaşmasının da yazının gelişimini olumlu etkilediği söylenebilir.

Emevîler döneminde Arapçayı en iyi yazan kişinin kâtip Kutbe el-Muharrir (öl. 154/771) olduğu ifade edilmektedir.¹⁷ Onun bu günkü Arap yazısının temelini oluşturan Kûfî ve Hicâzî yazı çeşitleriyle yazdığına dikkat çekilmektedir.¹⁸ İlgili dönemde farklı yazı çeşitleri olduğu ifade edilse de mushafın Hicâzî ve Kûfî yazı çeşitleriyle yazıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu bağlamda Halid b. Ebi'l-Heyyâc'ın hüsn-i hat ile mushaf yazan ilk hattat kabul edilmesi dikkatleri celbetmektedir.²⁰

Emevîler döneminde fethedilen yerlerde divan defterleri Abdülmelik b. Mervân (öl. 86/705) dönemine kadar yerel halkın diliyle kayıt altına alınıyordu. Örneğin bu defterler Irak'ta Farsça; Şam ve Mısır'da ise Rumca (Yunanca) tutuluyordu. Abdülmelik b. Mervân'ın yönetimi devralmasıyla birlikte divan defterlerinin Arapça yazılmaya başlanması, Arapça yazının yaygınlaşması ve gelişmesi açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir.²¹

Emevîler döneminde yazılan mushafın Abdülmelik b. Mervân döneminden önce sade ve yalın olduğu belirtilmektedir. Onun döneminden itibaren yazı hattı ve satır sayısı gibi konularda standart oluşmasıyla birlikte ayet durakları, sûre fasılları, (âyetlerin beşli gruplara bölünmesi) tahmîs ve (âyetlerin onarlı gruplara bölünmesi) ta'şîr işaretleri

¹⁵ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 98. Yazılı kültüre geçilmesinde mevâlinin önemli katkıları olduğunun ifade edilmesi yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir. Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 396-397.

¹⁶ Hz. Ömer döneminde gelirlerin artmasıyla birlikte İslam toplumunda başlayan zenginleşmenin Emevîler döneminde artarak devam ettiği ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2018), 219-226, 305-309; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 31-32.

¹⁷ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 34-37.

¹⁸ Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-edeb fi'l-edebiyât ve'l-inşâ' li lugati'l-Arab* (b.y.: el-Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1969), 2/128, 162; Ziyad Alrawashdeh - Khadeejeh Alrawashdeh, "الكتابة الحجازية", *Bilimname* 44/1 (2021), 625-626.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 203-207.

²⁰ Onun hat yazısında Emevîler dönemindeki Kûfî yazı türünü kullanması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Abay, "Mushaf Yazımında Hat ile Font Mukayesesi", *Tarihten Günümüze Kıraat İlmî Uluslararası II. Kıraat Sempozyumu 03-05 Kasım 2017 İstanbul* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 227.

²¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 786-789; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 78; Örneğin Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği döneminde Haccâc'ın, Farsça olan divanları Arapçaya tercüme ettirdiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 786-789. Ayrıca bu dönemde yabancı dildeki bazı kitapların Arapça'ya tercümesinin yapıldığı ifade edilmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 786-787, 792-793.

konulması gibi hususlarda gelişmeler olduğu²² ve mushafların, Müslümanların refah ve gelişmişliğini yansıtmaya başladığı ifade edilmektedir.²³ Bu açıklamalar Emevîler'de Abdulmelik b. Mervân döneminin genelde Arap yazısı, özelde ise mushaf yazımı açısından önemli bir tarihi kesit olduğunu göstermektedir.

Emevîler döneminin ilimlerin tedvin edilmeye başlandığı çağ olduğu, her türlü kültürel alanda yazı faaliyetinin başladığı dile getirilmektedir.²⁴ Bu dönemde yazılı olmayan şeylerin ilim kabul edilmeyeceğini savunanların da olduğu rivayet edilmektedir.²⁵ Mucâhid (öl. 103/721), Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Katâde (öl. 110/728) gibi isimlere tefsir alanında eser atfedilmesi;²⁶ yine hadiste tedvin faaliyetinin Ömer b. Abdulaziz (öl. 101/720) döneminde İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) ile resmi olarak başlaması²⁷ ilimlerin tedvin edildiğini göstermektedir. Ayrıca konumuzla ilgili Hâlid b. Ebu'l-Heyyâc (öl. ?) ve Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) gibi kişilerin özel olarak mushaf yazma işiyle uğraşması²⁸ bu dönemde mushaf yazımının geliştiğini ortaya koymaktadır. Yapılan açıklamalar Emevîler döneminde mushaf yazımının yanında daha önce kullanılan yazı ve yazı malzemesinin gelişmesini ve yaygınlaşmasını göstermesi açısından önemli veriler sunmaktadır.

2. Emevîler Döneminde Mushaf Yazımıyla Uğraşanlar

Emevîler döneminde mushaf yazımını, devlet destekli ve bireysel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda devlet destekli mushaf yazdırmada Haccâc b. Yusuf (öl. 95/714) ön plana çıkarken, bireysel olarak mushaf yazılmasında ise farklı kişilerin ismi geçmektedir.

²² Bu işi ilk yapanın Nasr b. Âsim'in olduğu ifade edilmektedir. Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *el-Muknî' fi resmî'l mesâhifi'l-emsar*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 129.

²³ Kasım Şulul, *Kur'ân Tarihi*, 357.

²⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 57-58; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İlmî Hayat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 44-45; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 515. Yazılı kültüre geçilmesinde mevâlinin önemli katkıları olmuştur. Çünkü onların bir kısmının yazılı kültüre aşına oldukları dile getirilmektedir. Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 396-397.

²⁵ Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esedü'd-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Mukaddime", 43 (No. 507); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 55.

²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 112-115.

²⁷ Ebû Ömer Yusuf b. Abdulber, *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî (Riyad: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1994), 1/320, 331; Kadir Gürlü, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 164; Velîd b. Yezîd öldürüldüğünde saraydan Zührî'nin ilmüne dair eserlerin develerle taşındığı ifade edilmektedir. Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Hancî, 2001), 7/435.

²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34-35.

2.1. Devlet Desteğiyle Mushaf Yazdırılması

Emevîlerin uzun yıllar Kûfe ve Basra (Irak) valiliğini yapmış olan Haccâc b. Yûsuf'un²⁹ mushaf yazdırma konusunda ön plana çıktığı müşahade edilmektedir. Haccâc, Irak bölgesine vali olarak atandığında insanların mushaftan bölüm bölüm yazdıkları ancak bunların denetime tabi tutulmadığı ifade edilmektedir.³⁰ Ayrıca Abdülmelik b. Mervân döneminde tashîf³¹ olgusunun yaygınlaştığına da dikkat çekilmektedir.³² Bu dönemde Haccâc'ın mushaf imlası ve mushafların kontrolü için bir komisyon kurduğu bildirilmektedir. "Onun, hafız ve kâtipleri çağırarak onları bir araya getirdiği, daha sonra da içlerinden Ebû'l-Âliye (öl. 90/709), Nasr b. Âsım (öl. 89/708), Âsım el-Cahderî (öl. 128/746), İbn Esma' (öl. ?) ve Mâlik b. Dînâr'dan oluşan beş kişiyi huzuruna kabul ettiği"³³ ifade edilmektedir. Haccâc'ın bu beş kişiye şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Mushafları yazın, onları arzedin, ihtilafa düştüğünüzde ise (Hasan-ı Basrî'yi kastederek) bu hocaya başvurun."³⁴ Rivayetin devamını ise râvî şöyle anlatıyor: "Mâlik'e dedim ki: Kime arz ediliyor? Dedi ki: Âsım el-Cahderî'ye. Dedim ki: Hasan aralarında mı? Dedi ki: Onların hocasıydı."³⁵ (Muhtemelen bu komisyon aracılığıyla Haccâc'ın Hz. Osman Mushafı'ndan pek çok çoğalttığı ve şehirlere dağıttığı bildirilmektedir.³⁶ Bu sayede Müslümanlar ellerindeki mushaflarda hata varsa bunları düzeltme imkânı bulmuştur.³⁷

Haccâc'ın kurrallardan oluşan bu komisyonu kurmasındaki amacının o dönemde yaygınlaşan tashîf olgusunu ortadan kaldırmanın yanında Hz. Osman Mushafı'na aykırı mushafları imha etmek olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Bu bağlamda onun, Kûfe'de İbn Mes'ûd

²⁹ Haccâc'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Aksu, *Emevîlerin Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kudemâ Yayınları, 2020), 13-235.

³⁰ Ebû Bekir el-Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Zağlûl Selâm (İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1391/1971), 396.

³¹ Tashîf: "Birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimelerin nokta veya hareketlerinin değiştirilerek yazılması" anlamındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Emrullah İşler, "Tashîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/128-129.

³² Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, *et-Tenbîh alâ hudûsi-t-tashîf*, thk. Muhammed Es'ad Talas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 27; Ayrıca bk. Hamdân, "Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî", 69-70.

³³ Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396.

³⁴ Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396.

³⁵ Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396.

³⁶ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe el-Basrî, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Mekke: y.y., 1979), 1/7; Ali b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ fi ahbâri dâri'l-Mustafa*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/668; Haccâc'ın mushafa yaptığı hizmetler konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Şen, "Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri", *Turkish Studies* 9/5 (2014), 1870-1886, 1889.

³⁷ Melike Ebyad, *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-Arabiyye fi's-Şâm ve'l-Cezîre* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1980), 121.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed Sakr

kıraati yerine Hz. Osman Mushafı'na uygun olan Zeyd kıraatinin yaygınlaşması için çaba gösterdiği iddiası dile getirilmektedir.³⁹ Haccâc'ın bu alandaki müdahaleleri, ilk bakışta devletin kıraatlere doğrudan bir müdahalesi gibi algılansa da esasen Zeyd b. Sâbit'in temsil ettiği resmi Mushaf'a uygun kıraatleri muhafaza etmek ve metne aykırı rivayetleri bertaraf etmek yönünde değerlendirilmelidir.⁴⁰ Çoğaltılan mushafların Kûfe dışındaki başka şehirlere de gönderilmesi⁴¹ bu yorumu desteklemektedir. Çünkü İbn Mes'ûd kıraatinin diğer şehirlerden ziyade Kûfe'de yaygın olduğu bilinmektedir.⁴²

Emevîler döneminde devlet eliyle yürütülen mushaf yazım faaliyetlerine örnek olarak Mısır valisi Abdulaziz b. Mervân'ın (öl. 86/705) girişimi de gösterilebilir. Rivayete göre Haccâc b. Yûsuf'un hazırlattığı mushaflardan biri Mısır'a gönderildiğinde Abdulaziz b. Mervân bu duruma tepki göstermiş ve kendi inisiyatifiyle yeni bir mushaf yazdırmıştır. Bu mushafın doğruluğuna olan güvenini göstermek amacıyla, metninde hata bulan kişiye yüksek miktarda ödül vereceğini ilan etmiştir. Nitekim Kûfe'den gelen bir kıraat âlimi bir hata tespit etmiş ve Abdülaziz, söz verdiği ödülü kendisine takdim etmiştir.⁴³

Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervân'ın Haccâc tarafından mushaf gönderilmesine tepki göstererek kendi mushafını yazdırması ve bu mushafın doğruluğunu garanti altına almak için hata bulana ödül vaat etmesi, Emevîler döneminde mushaf yazımının devlet eliyle yürütülen bir standartlaşma süreci içinde olduğunu göstermektedir. Yapılan açıklamalardan hareketle, devlet destekli mushaf yazımının temel amacının, bireylerin Kur'an'ı yazarken düşebileceği hataları önlemek ve resmî mushafa uygun kıraatleri korumak olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Bireysel Olarak Mushaf Yazarlar

2.2.1. Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc

Hayatı hakkında bilgiye ulaşamadığımız Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc'ın (öl. ?) Emevîler döneminde bazı halifelerin kâtipliğini yaptığı ifade edilmektedir. O, Emevî halifelerinden

(Kahire: Dâru't-Turâs, 1973); 51; Hamdân, "Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî", 68-69.

³⁹ Ortaya atılan iddialar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamdân, "Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî", 68-69.

⁴⁰ Hamdân, "Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asri'l-Emevî", 68-70.

⁴¹ İbn Şebbe *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvera*, 1/7; Semhûdî, *Vefâu'l-vefâ fî ahhârî dâri'l-Mustafa*, 2/668; Şen, "Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri", 1870-1886, 1889.

⁴² Hz. Osman, mushaf istinsahında komisyona Zeyd b. Sâbit'i seçince Abdullah b. Mes'ûd'un bu duruma kırıldığı ve muhalif bir tavır takındığı ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/116-117.

⁴³ Takiyuddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr el-ma'rûf bi hutati'l-Makrîzî*, thk. Muhammed Zeynuhûm-Medîha Şarkâvî (Kahire: Mektebetu Medbûlâ, 1998), 3/164-165; Ebyad, *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-Arabiyye fi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, 122.

Abdalmelik b. Mervan'a mushaf yazmıştır. Emevî halifelerinden Ömer b. Abdulaziz (öl. 101/720) Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc'ın hattını beğendiği için ondan mushaf yazmasını istemiş; yazılan mushafı çok beğenmesine rağmen ücretini pahalı bulduğu için iade etmiştir. İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995) onun yazdığı mushaflardan birini gördüğünden bahsetmektedir.⁴⁴ Bu bilgiler Halid b. Ebi'l-Heyyâc'ın Emevîler döneminde mushaf yazdığını göstermektedir. Ayrıca onun hüsn-i hat ile mushaf yazan ilk hattat kabul edilmesi⁴⁵ ve Velid b. Abdalmelik (öl. 96/715) döneminde Mescidi Nebevî'nin kibleye bakan duvarına Şems suresinden *Kur'an*'ın sonuna kadar olan kısmını yazması⁴⁶ onun *Kur'an* yazma konusunda uzman olduğunu göstermektedir. Yapılan açıklamalar onun Arap yazı geleneğine olan vukûfiyetini ve mushaf yazmadaki tecrübesini belgelemektedir.

2.2.2. Mâlik b. Dînâr

Mâlik b. Dînâr (öl. 131/748), aslen Kâbil veya Sicintanlı mevaliden olmakla birlikte Basra'da dünyaya gelmiştir. O, ilk tahsilini Basra'da yapmış daha sonra ilim öğrenmek için farklı beldelere seyahat etmiştir.⁴⁷ Onun yün giyen zühd ehlinde olduğu da vurgulanmıştır.⁴⁸ Mâlik b. Dînâr'ın verrâklık yaptığı (kitap istinsahı ile uğraştığı), ayrıca geçimini mushaf yazarak sağladığı bildirilmektedir. Onun mushaf yazma işiyle özel olarak uğraştığının ifade edilmesi, geçimini mushaf yazarak sağladığını desteklemektedir.⁴⁹ Örneğin onun dört ayda bir mushaf yazdığı, ücret olarak elinin emeğinin karşılığını aldığı ifade edilmektedir.⁵⁰ Mâlik b. Dînâr mushaf yazarken Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-712) yanına uğramış ve ona "Senin sanatın Allah'ın kitabını bir sayfadan başka bir sayfaya aktarmaktır dedikten sonra bu kazancın helal olduğunu vurgulamıştır."⁵¹ Ayrıca Mâlik b. Dînâr'ın isminin Haccâc tarafından mushaf yazmak ve mushaflardaki hataları tespit etmek için kurulan komisyonda zikredilmesi⁵² onun mushaf yazma işindeki yetkinliğini

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34-35; Selaheddîn el-Müneccid, *Târîhu hattî'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâheti'l-asrî'l-Emevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Cedîd, 1972), 82; Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc'ın Hz. Ali ile arkadaş olduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 134-135.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Abay, "Mushaf Yazımında Hat ile Font Mukayesesi", 227.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34-35; Alrawashdeh - Alrawashdeh, "الكتابة الحجازية للمصحف الشريف في صدر الإسلام", 628-629.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demirci, "Mâlik b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/505.

⁴⁸ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Esfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/368.

⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34-35.

⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/368; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru'l-a'lâmîn-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 5/364.

⁵¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 146; Ayrıca Malik b. Dînar'ın mushafının çalınmasından ve bu sebeple ağıldığından da bahsedilmektedir. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/385.

⁵² Bâkallânî, *Nuketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396.

göstermektedir. Elde edilen bilgiler, Mâlik b. Dînar'ın yazı sanatında özellikle mushaf yazımı konusunda yetenekli ve bu işi meslek edinmiş biri olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2.3. Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec

Hayatı hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadığımız Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec'in (öl. 117/735) İbn Abbâs (öl. 68/687-688), Hz. Hüseyin (öl. 61/680) ve Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-694) gibi birçok sahabeden rivayette bulunduğu, kendisinden de Zeyd b. Eslem (öl. 136/754), Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) ve Zührî gibi birçok âlimin rivayet ettiği bildirilmektedir.⁵³ Onun mushaf yazma işiyle meşgul olduğuna dair şu rivayet dikkat çekicidir.⁵⁴ Zührî'nin mushaf yazarken A'rec'e uğradığı, kendisine hadis sorduğu, hadisi bir kâğıt veya deri parçasına yazarak ezberlediği ve ezberledikten sonra yırttığı rivayet edilmektedir.⁵⁵ Bu açıklama onun yazı sanatını bildiğini göstermektedir.

A'rec'in arz yöntemiyle çoğunlukla Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) bunun yanında Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ayyâş'tan (öl. ?) kıraat okuduğu; aynı yöntemle de Medine imamlarından Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym'a (öl. 169/785) kıraat okuttuğu, ömrünün sonlarını İskenderiye de geçirdiği ve burada vefat ettiği ifade edilmektedir.⁵⁶ Bu açıklamalar, söz konusu dönemde Müslümanların gayretlerini Kur'an'ın ezberlenmesine yönlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Onun yazı yazmayı bildiğine ve mushaf yazdığına dair rivayetler ise sadece ezberle değil, mushaf yazımıyla da meşgul olduğunu gündeme getirmektedir.

2.2.4. Matar el-Verrâk

Aslen Horasan kökenli mevâlîden olan Ebû Recâ Matar b. Tahmân el-Verrâk'ın (öl. 127/745) Basra'da yaşadığı bilinmektedir. Onun ilmiyle amel eden âlimlerden biri olduğu ifade edilmekte; özellikle mushaf yazımında maharetli olduğu ve bu işi güzel yaptığı vurgulanmaktadır.⁵⁷ Mushaf yazma karşılığında ücret talep etmediği, ancak kendisine bir

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Cemaluddin Ebu'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983), 17/468-470.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru'l-a'lâmin-nübelâ*, 5/69; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 17/471.

⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26/434; A'rec'in hadiste sika olduğu kabul edilmektedir. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 17/470-471. Hadisin yazılıp ezberleyince yırtılması yazı sanatını hadisi ezberlemek için araç olarak kullandığını göstermektedir. Ancak ezber tamamlandığında yazılı metnin yırtılması, bilginin artık zihinsel olarak taşındığını ve dışsal bir araca ihtiyaç kalmadığını simgelemektedir. Bu tutum, yazıya karşı bir güvensizlik değil, ezbere duyulan yüksek güvenin göstergesi kabul edilebilir. Ayrıca ezber amacıyla yazılan bu tür metinlerin imha edilmesi, söz konusu kayıtların zamanla tahrife uğrayabileceği veya yanlış anlaşılabilceği yönündeki endişelerle ilişkilendirilebilir.

⁵⁶ Muahmmmed b. Muhammed Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî esmâi'r-ricâlî'l-kiraâtî evle'r-rivâye*, thk. Ebî İbrahim Amr b. Abdullah (Kahire: Dâru'l-Lü'lüe, 2017), 2/330.

⁵⁷ Zehebî, *Siyeru'l-a'lâmin-nübelâ*, 5/452.

bedel verilirse bunu kabul ettiği de nakledilmektedir.⁵⁸ Ona “Verrâk” lakabının verilmesinde mushaf yazma işiyle özel olarak meşgul olmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim “Verrâk” ifadesi hicri ilk yüzyılda Kur’an ve hadis metinlerini istinsah eden kimseleri tanımlamak için kullanılmıştır.⁵⁹ Tüm bu bilgiler, Matar el-Verrâk’ın mushaf yazımında hem teknik hem de estetik açıdan yetkin bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2.5. Yezîd el-Fârisî

Yezîd el-Fârisî’nin (öl. ?) hayatına dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte nispet edildiği yerden Basra’da yaşadığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Onun Harre vakıasındaki Medineni mevâlînin başında yer alan Yezîd b. Hüzmüz (öl. 100/718) ile aynı kişi olup olmadığı konusunda görüş ayrılığı vardır; her ikisinin aynı kişi olduğunu ifade edenlerin yanında farklı şahsiyetler olduğunu savunanlar da mevcuttur.⁶¹ Yezîd el-Fârisî’nin İbn Abbâs’tan rivayette bulunduğu bilinmektedir.⁶² O, Emevîler döneminde Kûfe ve Basra valiliği yapan Ubeydullah b. Ziyad’ın (öl. 67/686)⁶³ kâtipliğini yapmıştır.⁶⁴ Onun yöneticilerle oturup kalktığının belirtilmesi bu görevi destekler niteliktedir. Konumuzla ilgili olarak Yezîd el-Fârisî’nin Ubeydullah b. Ziyad’a mushaf yazdığı ifade edilmiştir.⁶⁵ Bu görevleri onun yazı işlerinde yetkin ve güvenilir bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

2.2.6. Muslim b. Ekyas

Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız Muslim b. Ekyas’ın (öl. ?) Emevîler döneminde Basra valiliği yapan Abdullah b. Âmir’in⁶⁶ (öl. 59/679) mevlâsı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷ İsmi kaynaklarda Müslim b. Kebîs veya Kubays şeklinde de geçmektedir. O, tâbiûndan Şam’a nispet edilen ikinci tabakada yer almaktadır. Onun karşılık beklemeden gönüllü olarak insanlara mushaf yazdığı, iş bitince kendisine bir şeyler verilince de kabul

⁵⁸ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 147.

⁵⁹ Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 435.

⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 32/287.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 32/270; Tarihi olaylar da bu iki kişinin farklı kimseler olduğunu destekler niteliktedir. Çünkü Harre olayının gerçekleştiği yıllarda Ubeydullah b. Ziyad Basra ve Kûfe valiliğinde bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Turan Yüksel, “Ubeydullah b. Ziyâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/29-30.

⁶² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 32/272, 287.

⁶³ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yüksel, “Ubeydullah b. Ziyâd”, 42/29-30.

⁶⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 32/272.

⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 32/287.

⁶⁶ Hayatı ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Abdullah b. Âmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/84-85.

⁶⁷ Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Ta’cîlu’l-menfe’a bi zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbea*, thk. İkrâmullâh İmdâdu’l-Hak (Beyrut: Dâru’l-Beşâiru’l-İslamiyye, 1996), 2/253.

ettiği ifade edilmektedir.⁶⁸ Bu bilgiden hareketle onun mushaf yazma işini Allah rızası için yaptığı söylenebilir.

2.2.7. Ukbe b. Âmir

Sahabeden olan Ukbe b. Âmir (öl. 58/678), Siffin savaşında Hz. Muâviye'nin yanında yer almış ve Mısır'ın fethine katılmıştır. Emevîler döneminde Mısır valiliği yapan Ukbe b. Amir'in mushafı olduğu ve bu mushafı bizzat kendisinin yazdığı ifade edilmiştir.⁶⁹

Bireysel mushaf yazıcılığı konusunda kaynaklarda ulaşabildiğimiz isimler bunlar olsa da Emevîler döneminde mushaf yazarların bu isimlerle sınırlı olmadığı söylenebilir. Yukarıda da geçtiği gibi Haccâc, Irak bölgesine vali tayin edildiğinde insanların denetime tabi tutulmadan mushaftan bölüm bölüm yazdıklarını görmüştür. Bunun üzerine onun yazılan mushafları denetlemek ve yeni mushaflar yazdırmak için kurduğu komisyona “Mushafları yazın, onları arzedin, ihtilafa düştüğünüzde ise (Hasan-ı Basrî'yi kastederek) bu hocaya başvurun”⁷⁰ demesi, zikredilen isimlerden başka kişilerin de mushaf yazma işiyle uğraştığını kanıtlar niteliktedir. Çünkü kurulan komisyonda mushaf yazdığı net olarak bilinen Mâlik b. Dînâr'ın⁷¹ yanında Ebû'l-Âliye, Nasr b. Âsım, Âsım el-Cahderî, İbn Esmâ' gibi isimlerin yer aldığı rivayet edilmektedir.⁷² Yine İbn Ebî Leylâ (öl. 83/702) ve Alkâme'ye (öl. 86/705) Hristiyan birinin ücret karşılığında mushaf yazdığından bahsedilmektedir.⁷³ Ayrıca bu dönemde mushaf yazımının yaygınlaştığını gösteren başka deliller de bulunmaktadır.

3. Emevîler Döneminde Mushaf Yazımının Yaygınlaştığına İşaret Eden Deliller

Bu bölümde Emevîler döneminde mushaf yazımının yaygınlaştığına işaret ettiği düşünülen ücret karşılığı mushaf yazmanın ve mushafın alınıp satılmasının caiz olup olmadığının tartışılması, mushafın noktalanması ve Emevîler dönemi mushaf örnekleri vb. hususlar üzerinde durulacaktır.

⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 9/455; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfe'a*, 2/253.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 4/240; Erdiñç Ahatlı, “Ukbe b. Âmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/62-63; Onun sahabeden olması sebebiyle bu mushafı Emevîler döneminden önce yazmış olabilir. Öyle olsa dahi mushaf yazar birinin Emevîler döneminde valilik yaptığı ve bu işi bildiği sonucu ortaya çıkar.

⁷⁰ Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396.

⁷¹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 34-35; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/368.

⁷² Bâkîllânî, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*, 396; Bu açıklamalardan Haccâc'ın zikredilen isimlere mushaf yazdırdığı anlaşılrsa da kimin ne kadar yazdığını destekleyici bir bilgi bulunmamaktadır.

⁷³ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân el-Atiyye vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.) 401; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 149.

3.1. Ücret Karşılığı Mushaf Yazmanın Tartışılması

Yukarıda bireysel mushaf yazarları zikrederken geçtiği gibi Emevîler döneminde mushafların ücret karşılığında yazıldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca ‘Amr b. Mürre (öl. 116/734) insanların bir araya gelip mushaf yazdığından ancak tembelleşince bu işi terk ettiğinden; daha sonra da kölelerin ücret karşılığı bu işi yaptığından ve ilk mushaf satanların köleler olduğundan bahsetmektedir.⁷⁴ Mücâhid’in mushaf yazması için bir adama 500 dirhem vermesinden bahsedilmesi⁷⁵ bu dönemde mushafın ücret karşılığında yazıldığını göstermektedir.

Emevîler döneminde ücret karşılığında mushaf yazma, bu işin ücret mukabilinde yapılmasının caiz olup olmadığının tartışılmasına sebep olmuştur. Sahabeden İbn Abbâs tâbiûndan İbn Sîrîn (ö. 110/729) mushaf yazımından ücret alınmasını hoş karşılamadığı,⁷⁶ Hasan-ı Basrî, Câbir b. Zeyd, Mücâhid ve Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713) gibi toplumun önde gelenlerinin ise bu işe cevaz verdiği⁷⁷ rivayet edilmiştir.

Mushaf yazma karşılığında ücret alınıp alınmayacağının tartışılması bu dönemde mushaf yazma işinin yaygınlaştığını ve meslek haline getirildiğine işaret etmektedir.

3.2. Mushafların Alınıp Satılmasının Tartışılması

Emevîler döneminde mushaf ticaretinin yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde mushaf ticaretinin caiz olup olmadığının tartışılması bunu kanıtlar niteliktedir. Sahabeden İbn Mes’ûd (öl. 32/652-653), Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), tâbiûndan Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, İbrahim en-Nehai (öl. 96/714) ve Katâde (öl. 117/735) gibi isimlerin mushaf ticaretine şiddetle karşı çıktığı bildirilmektedir. Bununla birlikte Saîd b. Cübeyr ve Said b. Müseyyeb’in sadece mushaf satımına karşı çıktığı, alınmasına ise cevaz verdiği ifade edilmektedir. Bunların yanında Şa’bî (öl. 104/722) ve İkrime (öl. 105/723) gibi âlimler mushaf ticaretine cevaz verenler arasında gösterilmektedir.⁷⁸ Hasan-ı Basrî’nin önceleri bu konuya cevaz vermediği, sonradan ise cevaz verdiği rivayet edilmektedir. Bu konuya cevaz verilmesinde yazı malzemesinin belli bir ücrete tabi olmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Şa’bî’nin “İnsanların mushaf satarken Allah’ın kitabını değil, sadece onun

⁷⁴ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 194; İskender Şahin, “Sahabe ve Tâbiînın Muşhafla İlgili Tutumu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 302.

⁷⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 3/295. Başka bir rivayette bir kişinin Mücâhid’e mushaf yazdığı ve ona ücretini ödediği belirtilmektedir. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 147.

⁷⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 145-148.

⁷⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 145-148; Süyûtî, *el-İtkân*, 756; Bu dönemde ücret karşılığı mushaf yazma konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Şahin, “Sahabe ve Tâbiînın Muşhafla İlgili Tutumu”, 302-303.

⁷⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 388-391; Şahin, “Sahabe ve Tâbiînın Muşhafla İlgili Tutumu”, 303-305.

sayfalarını, yazmaya harcadıkları emeklerini ve sarf ettikleri mürekkebi sattıklarını”⁷⁹ ifade etmesi bunu kanıtlar niteliktedir. Yapılan açıklamalar, bu işe karşı çıkanların “Mushaf satma işini Allah’ın kitabını satma” olarak telakki etmelerinin etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca mushaf alım satımında *mesâhif* şeklinde çoğul ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁸⁰ Mesâhif şeklindeki çoğul ifadeden bir mushafın değil de mushafların alım satımının tartışıldığı anlaşılmaktadır.

Emevîler döneminde mushaf ticaretinin yapılmaya başlaması ve bu işlemin caiz olup olmadığının tartışılması mushaf yazımının yaygınlaştığını ve piyasasının oluştuğunu göstermektedir.⁸¹

3.3. Mushafların Tashihinin Yapılması

Emevîler döneminde mushafların tashihinin yapılmaya başlandığı ifade edilmektedir. Haccâc’ın mushaf imlası ve mushafların kontrolü için bir komisyon kurduğu daha önce ifade edilmişti. Onun, Âsım el-Cahderî, Nâciye b. Rumh ve Ali b. Esmâ’ı mushafı incelemekle görevlendirdiği, onlara Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushafı uymayan nüshaları imha etmelerini söylediği ve mushaf sahiplerine bunu yapmaları karşılığında atmış dirhem verdiği bildirilmektedir.⁸² Başka bir rivayette ise onun, hafız ve kâtipleri çağırarak onları bir araya getirdiği, daha sonra da içlerinden Ebû’l-Âliye, Nasr b. Âsım, Âsım el-Cahderî, İbn Esmâ’ ve Mâlik b. Dînâr’dan oluşan beş kişiyi huzuruna kabul ettiği ve bunlara mushaf yazımını ve tashihini yaptırdığı ifade edilmektedir.⁸³ Haccâc’ın kurduğu komisyon tarafından çoğaltılıp tashihi yapılan mushafı şehirler dağıtmasıyla⁸⁴ insanların ellerindeki mushafı hata varsa bunları düzeltme şansı bulunduğu belirtilmektedir.⁸⁵

Bunlara ek olarak Emevî valilerinden Ubeydullah b. Ziyad’ın katibi Yezid el-Fârisî aracılığı ile mushafı bazı düzeltmeler yaptırdığı ifade edilmektedir.⁸⁶ Yine Yahyâ b. Ebî Kesîr’in (öl. 129/747) kurrarın mushafı düzeltme yaptığı ifade edilmektedir.⁸⁷ Muhtemelen bu tashihlerle mushafı çoğaltılırken yazım esnasında yapılan hataların düzeltilmesi amaçlanmaktadır.

⁷⁹ Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 390-391; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 201-202.

⁸⁰ Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur’ân*, 389-391; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 186-188.

⁸¹ Şahin, “Sahabe ve Tâbiîn’in Muşafı İlgili Tutumu”, 303.

⁸² İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, 51.

⁸³ Bâkılânî, *Nüketü’l-intisâr li nakli’l-Kur’ân*, 396.

⁸⁴ İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîneti’l-Münevverâ*, 1/7; Semhûdî, *Vefâu’l-vefâ fi ahbâri dâri’l-Mustafa*, 2/668.

⁸⁵ Ebyad, *et-Terbiye ve’s-sekâfetü’l-Arabiyye fi’ş-Şâm ve’l-Cezîre*, 121.

⁸⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 129; Hamdân, “Meşrûu’l-mesâhifi’s-sânî fi’l-asri’l-Emevî”, 65.

⁸⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 176.

Yapılan açıklamalardan Emevîler döneminde mushaf tashihiin başlamasında mushaf yazımının çoğalmasıyla birlikte yapılan hataları ortadan kaldırma düşüncesinin etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

3.4. Mushafların Noktalanması

Emevîler döneminde mushafların noktalanmasının tartışıldığı görülmektedir. Bu dönemde mushaflara nokta işaretinin konulmasına karşı çıkanlar olmakla birlikte bu işe cevaz verenlerin olduğu da müşahede edilmektedir.⁸⁸ Nitekim Ebû Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ile başlayan mushafta i‘rab hatasını engellemek için yapılan nokta koyma işleminin Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya‘mer (öl. 89/708) öncülüğünde birbirine benzer harfleri ayırmak için devam etmesi⁸⁹ İslam toplumunda bu işin cevazının karşılık bulduğunu göstermektedir. Ayrıca verilen rivayetlerden Ebû Esved ed-Düelî’nin noktalama işaretlerini, daha önceden yazılan bir mushafa yaptırdığı anlaşılmaktadır. Nasr b. Âsım’ın tahmîs ve ta‘şîr işaretini eklediği ifade edilmektedir. Buna ek olarak Yahyâ b. Ya‘mer’in de noktalama işlemi yaptığı ifade edilmektedir.⁹⁰ Hatta İbn Sîrîn’in, Yahyâ b. Ya‘mer’in noktaladığı mushaftan okuduğu rivayet edilmektedir.⁹¹ Ayrıca son dönemde yapılan araştırmalarda Hicri birinci asra ait noktalanmış mushaf örneğinin tespit edilmesi⁹² yukarıdaki rivayetleri desteklemektedir. Ancak noktalama işleminin yeni mushaf yazarken mi yoksa yazılmış bir mushaf üzerine mi yapıldığına dair veri bulunmamaktadır.

Kaynaklarda verilen rivayetler, noktalama işaretlerini ilk yapan kişilere odaklanmaktadır.⁹³ Emevîler döneminde mushafları noktalamanın dini açıdan hükmünün

⁸⁸ Ebû Ubeyd, *Fedâilu’l-Kur‘ân*, 392-393; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 158-161.

⁸⁹ Bu dönemde okuma hatalarının önüne geçmek için mushafları noktalama işleminin “kelimenin son harekesini belli etmek ve benzer harfleri ayırt etmek” şeklinde iki boyutunun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dâni, *el-Mukni‘*, 129; Bazı kaynaklarda noktalama işlemini ilk yapan kişinin Nasr b. Âsım olduğu ifade edilmektedir. Dâni, *el-Mukni‘*, 129; Zirikî, *el-A‘lâm*, 8/24.

⁹⁰ Dâni, *el-Mukni‘*, 129.

⁹¹ Dâni, *el-Mukni‘*, 129; Başka rivayetlerde ise noktalayan kimse zikredilmeden sadece noktalanmış mushaftan okuduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhif*, 160-161.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Éléonore Cellard, “Consonantal Dotting in Early Qur’anic Manuscripts: a Fully Dotted Qur’ân Fragment from the First/Seventh Century”, *The Qur’an and Its Handwritten Transmission: Current Researches*, ed. François Déroche (Leiden - Boston: Brill, 2025), 30-52; Déroche, *Qur’ans of the Umayyads*, 138-142; Bir kaynakta hareke ifadesi geçse de muhtemelen bundan kelimenin son harfine hareke yerine konan nokta kastedilmektedir. Déroche, “Dabtu’l-kitabe havle ba‘zı hasâisi mesâhifi’l-fetreti’l-Umeviyye”, 28; Ancak bu konu ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmektedir.

⁹³ Dâni, *el-Mukni‘*, 129.

tartışılmasından⁹⁴ hareketle noktalama işinin yaygınlaştığını ve bu işin yeni yazılan mushaf'lara uygulandığını ifade etmek mümkündür.

Emevîler döneminde noktalama işaretlerinin kullanımının yaygınlaşmaya başlaması mushaf yazımında yeni bir aşamaya geçildiğini göstermektedir. Yapılan açıklamalar bu dönemde mushaf yazımının geliştiğini destekler niteliktedir.

3.5. Mushaf Kütüphanesi

Mücâhid'in aktardığına göre, İbn Ebî Leylâ insanların Kur'an okumalarını kolaylaştırmak amacıyla içinde sadece mushafların bulunduğu bir yer kurmuştur. Bu yerin adı veya yapısı klasik kaynaklarda "kütüphane" olarak geçmez; ancak insanların okuması için "mushafların topluca bulunduğu bir mekân" olduğu anlaşılar.⁹⁵ Birçok mushafın insanların okuması için bir mekânda toplanması, Emevîler döneminde mushaf yazımının yaygınlaştığını gösteren deliller arasında kabul edilebilir.

3.6. Mushafların Süslenmesi

Emevîler döneminde mushafların altın veya gümüşle süslendiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde mushafların altın veya gümüşle süslenmesine karşı çıkanların çoğunlukta olmasına rağmen cevaz verenlerin de olması bunu kanıtlar niteliktedir.⁹⁶ Mushaf süslemesine karşı çıkanların onun gerçek süsünü, okumak veya içindekilerle amel etmek olarak telakki ettikleri müşahade edilmektedir.⁹⁷ Bu açıklamadan hareketle mushafların süslenmesinin yaygınlaştığı söylenebilir. Bu dönemde mushaf süslemesinin yaygınlaşması, mushaf yazımının yaygınlaştığını gösteren deliller arasında kabul edilebilir. Çünkü Mushafların süslenmesi için yazılı mushafların olması gerekir.

3.7. Emevîler Dönemine Ait Mushaf Örnekleri

Günümüzde yapılan çalışmalarda Emevîler dönemine ait veya bu döneme ait olması muhtemel mushaf örneklerinin Türkiye başta olmak üzere farklı ülkelerdeki varlığı tespit edilmiştir. Bu mushaflara ülkemizde Topkapı Sarayı ve Türk ve İslam Eserleri müzesinde (TİEM); İngiltere'de Londra ve Birmingham'da; Fransa'da Paris'te; İrlanda'da Dublin'de; Almanya'da Tübingen'de; Yemen'de San'a'da; Özbekistan'da ise Taşkent'te bulunan mushaf bölümleri örnek olarak verilebilir.⁹⁸ Bu mushafların bir kısmının Abbâsîlerin ilk dönemine ait olduğu iddia edilse de Emevîler dönemine ait olabileceğini söyleyenler de vardır.⁹⁹

⁹⁴ Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 392-393; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 158-161.

⁹⁵ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 169; A'zami, mushafların toplu bulunduğu mekânı "kütüphane" olarak ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. A'zami, *Kur'an Tarihi*, 151.

⁹⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 167-170.

⁹⁷ Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 369-397; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 168-169.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 177-355.

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 177-355; Déroche, *Qur'ans of the*

Örneğin İstanbul'da Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde yer alan mushaf Hz. Osman'a nispet edilmekle birlikte daha sonra istinsah edildiği tespit edilmiştir.¹⁰⁰ Bu veri, mushafın Emevîler dönemine ait olabileceğini göstermektedir. Hz. Osman'a nispet edilen ve Basra Mushafı'yla uygunluğu ortaya konulan TİEM Mushafı'nın Hicrî birinci asrın ikinci yarısıyla ikinci asrın ilk yarısında yazılmış olabileceğinin tespit edilmesi¹⁰¹ bu mushafın Emevîler döneminde yazıldığını kanıtlar niteliktedir.

Sonuç olarak bu gün dünyanın farklı ülkelerindeki kütüphanelerde erken döneme ait olan mushafların hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın ilk yarısında yazılmış mushaflardan biri olabileceğinin belirtilmesi,¹⁰² Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının geliştiğini göstermektedir.

Sonuç

Emevîler döneminde mushaf yazıcılığını incelediğimiz bu çalışmaya göre ilgili dönemde yazı üslubunun gelişimi, mushaf yazıcılığının teknik imkânlarını artırmıştır. Ancak bu gelişim, ilmi ve siyasi ihtiyaçlarla birlikte şekillenmiştir. Mushaf yazıcılığının gelişimi, yalnızca yazı üslubuna değil; aynı zamanda siyasi istikrar, merkezî otorite, ilmi ihtiyaçlar ve tedvin süreci gibi faktörlere de bağlı olmuştur.

Emevîler döneminde fetihlerle genişleyen İslam coğrafyasında Müslümanların sayısının çoğalmasıyla birlikte mushafa duyulan ihtiyacın arttığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Kur'an'ın standartlaştırılması, bölgelere gönderilmesi ve okuma farklılıklarının kontrol altına alınması gibi süreçler, mushaf yazıcılığını hızlandırmıştır. Bu dönemde İslami ilimlerin tedvini (hadis, fıkıh, kıraat) ile mushaf yazıcılığı paralel ve karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir. Bu minvalde mushaf yazımı sadece yazının gelişiminden etkilenmemiş aynı zamanda yazının gelişimini de etkilemiştir. Bu dönemde mushaf yazımında malzeme olarak deriden yapılan parşömenler ve Mısır'da üretilen papirüsler ön plana çıkmıştır. Yazı malzemesi olarak ise kamıştan yapılan mizber/kalemin yanında papirüslerde midâd (is mürekkebi); deri parşömenlerde ise hibr (metalik mürekkep) gibi mürekkep çeşitleri kullanılmıştır.

Emevîler döneminde mushaf yazımının devlet eliyle yapılmasında Haccâc b. Yûsuf'un ismi ön planda olsa da Abdülaziz b. Mervân'ın da bu faaliyette yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte bu dönemde mushaf yazımında daha çok bu alanda

Umayyads, 1-142; Déroche, "Dabtu'l-kitabe havle ba'zı hasâisi mesâhifi'l-fetreti'l-Umeviyye", 8-29.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Altundağ, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir?", *Marife* 2/1 (2002), 70-85.

¹⁰¹ Bu mushaf hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 221-239.

¹⁰² Münecid, *Târîhu hattî'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâheti'l-asrî'l-Emevî*, 82-96; Altundağ, "İstanbul Topkapı Mushafı Hz. Osman'a mı Aittir?", 58-85; Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*, 177-355; Déroche, *Qur'ans of the Umayyads*, 1-142; Déroche, "Dabtu'l-kitabe havle ba'zı hasâisi mesâhifi'l-fetreti'l-Umeviyye", 8-29.

uzmanlaşmış şahısların etkin olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc, Matar el-Verrâk, Mâlik b. Dînâr ve Abdurrahmân b. Hüzmüz el-A'rec gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Bunların yanında Hasan-ı Basrî, Ebü'l-Âliye, Nasr b. Âsım, Âsım el-Cahderî ve İbn Esma' gibi isimler Haccâc'ın kurduğu mushaf yazma ve tashih etme komisyonunda yer almıştır. Bu isimlerin mushaf yazma keyfiyeti konusunda net bir malumat olmasa da Haccâc'ın yazdırdığı mushafları İslam beldelerine gönderdiğine dair bilgi bu isimlerin de mushaf yazdığını destekler niteliktedir.

Emevîler döneminde mushafın ücret karşılığında yazılıp yazılamayacağını tartışılması ve bu dönemde mushaf ticaretinin tartışma konusu yapılması mushaf yazımında dini ve kültürel bir faaliyetin oluştuğunu göstermektedir. Yine bu gelişmeler, mushaf yazıcılığının sanatkârane bir meslek olarak tanınmaya başladığını düşündürmektedir. Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc'ın ücret karşılığı ve hüsn-i hat ile mushaf yazması bunu kanıtlar niteliktedir. Bunlara ek olarak mushafların tashihinin yapılması, mushafların noktalanması, mushaf kütüphanesinin kurulması ve mushafların süslenmesi Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının yaygınlaştığını gösteren deliller arasında kabul edilebilir. Ayrıca günümüzde erken döneme ait mushaf örneklerinin hicri birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın ilk yarısına ait olabileceğinin tespit edilmesi Emevîler döneminde mushaf yazıcılığının geliştiğini gösteren deliller arasındadır.

Emevîler dönemi mushaf yazıcılığıyla ilgili bu makalenin Abbâsiler dönemi mushaf yazıcılığı ve bu döneme ait mushaflar hakkında çalışmalar yapılmasını teşvik etmesi beklenmektedir.

Kaynakça | References

- A'zami, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. çev. Ömer Türker – Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Abay, Muhammet. *H. Osman Sonrası Mushaf Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2023.
- Abay, Muhammet. "Mushaf Yazımında Hat ile Font Mukayesesi". *Tarihten Günümüze Kıraat İlmi Uluslararası II. Kıraat Sempozyumu 03-05 Kasım 2017 İstanbul*. 223-238. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Ahatlı, Erdinç. "Ukbe b. Âmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/62-63. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Aksu, Ali. *Emevîlerin Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kudemâ Yayınları, 2020.
- Alrawashdeh, Ziyad - Alrawashdeh, Khadeejah. "الكاتب الحجازية للمصحف الشريف في صدر الإسلام". *Bilimname* 44/1 (2021), 611-639. <https://doi.org/10.28949/bilimname.857656>
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2015.
- Altınay, Ramazan. *Emevîlerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Altundağ, Mustafa. "İstanbul Topkapı Mushafı H. Osman'a mı Aittir?". *Marife* 2/1 (2002), 53-87.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi İlmi Hayat". *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. 35-72. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2011.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir. *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Zağlûl Selâm. İskenderiye: Münşetü'l-Meârif, 1391/1971.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, 2001.
- Cellard, Éléonore. "Consonantal Dotting in Early Qur'anic Manuscripts: a Fully Dotted Qur'an Fragment from the First/Seventh Century". *The Qur'an and Its Handwritten Transmission: Current Researches*. ed. François Déroche. 30-52. Leiden - Boston: Brill, 2025.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/114-117. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2012.
- Dağ, Mehmet – Tetik, İbrahim. *Nüzûl Dönemi Kur'an Tarihi Rivayet Merkezli Bütüncül Bir Okuma*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2024.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *el-Mukni' fi resmi'l mesâhifi'l-emsar*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Kahire: Mektebetu'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, ts.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm

- Esedü'd-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Demircan, Adnan. *Emevîler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Demirci, Mehmet. “Mâlik b. Dînâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/505. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 5. Baskı, 2012.
- Déroche, François. “Dabtu'l-kitabe havle ba'zı hasâisi mesâhifi'l-fetretî'l-Umeviyye”. çev. Mustafa A'sû. *Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye* (ts.), 1-33.
- Déroche, François. *Qur'ans of the Umayyads*. Leiden/Boston: Brill, 2014.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsîr Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-Esfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervân el-Atiyye vd. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Ebyad, Melike. *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-Arabiyye fi's-Şâm ve'l-Cezîre*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1980.
- Efendioğlu, Mehmet. “Tabakat (Hadis)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/291-292. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı, 2009.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- Fayda, Mustafa. “Abdullah b. Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-*. Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- Hamdân, Ömer Yusuf Abdu'l-Ganiyy. “Meşrûu'l-mesâhifi's-sânî fi'l-asrî'l-Emevî”. *Mecelletü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Kur'aniyye* 4/2 (ts.), 63-114.
- Hamdân, Omar Yûsuf Abd el-Ğaniyy. “Emeviler Devrinde İkinci Mushaf Projesi”. çev. Bayram Demircigil. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (Aralık2018), 283-312. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.454617>.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip – Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Harman, Ahmet. “Fransız Müsteşrik François Déroche'un Mushaf Yazmaları Çalışmalarına Dair Birkaç Not”. *Mevzu - Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (Eylül 2020), 265-272. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4026100>
- Hâşimî, Seyyid Ahmed. *Cevâhiru'l-edeb fi'l-edebiyât ve'l-inşâ' li lugati'l-Arab*. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1969.
- İbn Abdulber, Ebû Ömer Yusuf. *Câmiu beyânî'l-ilm ve fadlihi*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri, 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebubekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. Beyrut:

- Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'cîlu'l-menfe'a bi zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbea*. thk. İkrânullâh İmdâdu'l-Hak. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, 1996.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Turâs, 2. Baskı, 1973.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü Hancî, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvera*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Mekke: y.y., 1979.
- İbnü'l-Cezerî, Muahmed b. Muhammed Ali b. Yûsuf. *Gâyetu'n-nihâye fî esmâi'r-ricâlî'l-kıraâti evle'r-rivâye*. thk. Ebî İbrahim Amr b. Abdullah. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Lü'lüe, 2017.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. ed. Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İsfahânî, Hamza b. el-Hasen. *et-Tenbîh alâ hudûsi't-tashîf*. thk. Muhammed Es'ad Talas. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Baskı, 1992.
- İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/128-129. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutati ve'l-âsâr el-ma'rûf bi hutati'l-Makrîzî*. thk. Muhammed Zeynuhûm-Medîha Şarkâvî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu Medbûlâ, 1998.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Mizzî, Cemaluddin Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983.
- Müneccid, Selahaddîn. *Târîhu hattî'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâheti'l-asri'l-Emevî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972.
- Önen, Hacı. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2018.
- Semhûdî, Nûriddîn Ali b. Ahmed. *Vefâu'l-vefâ fî ahhâri dâri'l-Mustafa*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Sezgin, M. Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. çev. Ali Dere. Ankara: Otto Yayınları, 5. Baskı, 2017.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Hilâfetten Saltanata Emevîler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 22. Baskı, 2018.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2013.
- Şahin, İskender. "Sahabe ve Tâbiînün Muşâfla İlgili Tutumu". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 299-324. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.464047>
- Şen, Ziya. "Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri". *Turkish Studies* 9/5 (2014), 1867-1894. DOI:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6587>
- Şulul, Kasım. *Kur'ân Tarihi Kaynaklar, Terim-Süreç Analizi, Kadîm Mushaflar*. İstanbul: Siyer

Yayınları, 2022.

Yiğit, İsmail. *Emevîler (661-750)*. Ankara: TDV Yayınları, 8. Basım, 2022.

Yûsuf, Muhammed Zayed Muhammed, *Târîhu kitâbeti'l-Mushafi's-Serîf*. Cidde: Müessesetü Ukâz, 1992.

Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullah b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/29-30. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru'l-a'lâmin-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

Zirikî, Hayruddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002.